

MIRIAM VAN REIJEN

Grote denkers over emoties

ISVV UITGEVERS

Grote denkers over emoties

Van stoïcijnse apatheia
tot heftige liefde

Miriam van Reijen (red.)

ISVW UITGEVERS

INHOUD

	Inleiding	
	Emoties, waar gaat het over? <i>Miriam van Reijen</i>	7
I	Het wekken van emoties <i>Charles Vergeer</i>	29
II	Ik denk dus ik voel. Een stoïcijnse filosofie van emoties <i>Miriam van Reijen</i>	45
III	Spinoza over de passies: lijden of leiden? <i>Miriam van Reijen</i>	73
IV	David Hume over de emotie trots <i>Hans Maes</i>	93
V	‘Lust an der Emotion an sich’ Verlangen en emotie in het licht van een Nietzscheaanse levenskunst <i>Desiree Verweij</i>	113
VI	Van James naar Damasio: balans van dertig jaar emotietheorie <i>Heleen Pott</i>	131
VII	Van slangen en mensen: emoties evolutionair bekeken <i>Tom Speelman</i>	143

VIII	Emoties: het hart van de hersenen <i>Wim Lintsen</i>	157
IX	Een woord (van) liefde. Creatief met emoties na de 'linguistic turn' <i>Sandra Aerts</i>	185
X	De emotie trots in de hedendaagse analytische filosofie <i>Hans Maes</i>	213
XI	Emoties en kwetsbaarheid. Een inleiding in de emotietheorie van Martha Nussbaum <i>Simone van der Burg</i>	235
XII	Connect this! Emoties, wetenschap en neurale netwerken <i>Herman de Regt</i>	251
	Noten	287
	Bibliografie	???
	Register van persoonsnamen	306
	Personalialia	310

Inleiding

EMOTIES, WAAR GAAT HET OVER?

Miriam van Reijen

Emoties zijn altijd al een thema geweest, in het leven van alledag en in literatuur, toneel, beeldende kunst en film. Het thema is van alle tijden en samenlevingen. Seneca stelde vast dat wanneer iemand een arm of een been verliest, dat veel pijn doet en heel erg is. Maar de pijn gaat over en andere mensen zullen er niet lang over blijven praten, laat staan dat er een roman of tragedie over geschreven zal worden. Als het echter gaat om een belediging, om jaloezie, wraak, een verloren liefde, kortom om zielepijn, dan kan die een leven lang duren. Andere mensen blijven erin geïnteresseerd. Alle klassieke tragedies en literaire meesterwerken gaan erover. Het zijn klassieke thema's geworden, exemplarisch voor wat mensen kan overkomen, nog altijd gespeeld en verfilmd: Medea, Antigone, Oedipus, Elektra, Othello.

En in de filosofie, het mannelijke bolwerk van de ratio? Is het werkelijk sinds kort dat filosofie ook over emoties gaat? Nee, maar het is net als met vrouwelijke filosofen. Men denkt dat ze er vroeger niet waren, maar als je op zoek gaat blijkt dat er veel vrouwelijke filosofen zijn geweest. En ze waren in hun eigen tijd ook nog bekend en erkend.¹

Toch valt niet te ontkennen dat er de laatste decennia én meer vrouwelijke filosofen zijn, én dat er meer aandacht is voor emoties dan de afgelopen eeuwen. Zowel Heleen Pott als Rosi Braidotti zien deze ontwikkeling.² Zij schrijven die toe aan het groeiende wantrouwen ten aanzien van de mannelijke 'logos' en de wetenschappelijke vooruitgang. Daardoor is er zowel plaats gekomen voor vrouwen als voor emoties in de filosofie.

Maar aandacht voor de passies, zeg maar emoties, was er altijd al in de filosofie. Vooral in de klassieke filosofie, bij de Griekse en Romeinse filosofen, werd veel over de passies geschreven. Hoe zagen zij de verhouding van passies tot de rede, tot ethiek, en tot het goede leven? In de middeleeuwen moet je wat meer zoeken. Augustinus en Thomas van Aquino zijn eigenlijk de enige namen die je in dit verband tegenkomt in overzichtsboeken van emotie en rede in de filosofie. In *De razende Socrates. Hartstocht en rede in de filosofie* wordt van Socrates en Seneca de sprong gemaakt naar Spinoza en Hume, met maar één tussenstation: Thomas van Aquino.³ In *What is an Emotion?* volgen Descartes en Spinoza meteen op Aristoteles.⁴ Zelfs in het boek dat uitsluitend is gewijd aan emoties in de oudheid en de middeleeuwen, *Les passions antiques et médiévales*, worden alleen Augustinus en Thomas besproken.⁵ De aandacht was in de middeleeuwen in West-Europa over het algemeen niet gericht op de mens en haar passies in het dagelijks leven. Het is niet voor niets dat we spreken van humanisme en renaissance. In de kunst en de literatuur gaat het vanaf de veertiende eeuw opnieuw over de mens. Er is sprake van een herleving van de belangstelling voor de filosofie van de oudheid. Vanaf Petrarca, vaak de eerste humanist genoemd, komt het vertalen van en schrijven over de klassieken als Cicero en Seneca op. In de zestiende en zeventiende eeuw beleeft de belangstelling voor en de invloed van de stoïcijnse filosofie een hoogtepunt. Het thema passies en ratio was daarmee, mede onder invloed van de opkomende geneeskunde, weer heel duidelijk aanwezig.⁶ Zoals de achttiende eeuw de eeuw van de sentimenten wordt genoemd, kan de zeventiende eeuw de eeuw van de menselijke passies worden genoemd. In deze eeuw, die vaak wordt gezien als toppunt van rationalisme, wordt de definitie van passies als bewegingen van het sensitieve deel van de ziel onhoudbaar. Dat heeft enerzijds te maken met het verdwijnen van de idee dat de ziel uit verschillende delen bestaat en anderzijds met het herzien van het begrip beweging.

In zijn *Traité des passions* doet Descartes een eerste en originele poging om de studie van de passies op een nieuwe leest te schoeien. Hij zet zich daarvoor af tegen een aantal traditioneel heersende opvattingen in de eerste helft van de zeventiende eeuw. Die opvattingen waren divers en complex. Moralisten, theologen, artsen en filosofen hadden elk

hun eigen invalshoek. Er werd eclectisch geput uit vele verschillende bronnen. Toch was er een zekere consensus wat betreft de definitie van de passies en hun globale benadering, zoals hun aard, werking, benoeming, classificatie en nut. Men kan vier traditionele hoofdlijnen onderscheiden die vanaf de oudheid tot in het begin van de zeventiende eeuw zichtbaar zijn in de opvattingen over de passies: de metafysisch-filosofische, de medische, de stoïcijnse en de lijn van Augustinus.

Voor de metafysische grondslag en het kader van de opvattingen over de passies was Thomas van Aquino van doorslaggevende invloed. Volgens hem is de ziel of geest passief ten opzichte van het object waardoor ze bewogen wordt, maar actief in haar sensitieve deel dat het lichaam vervolgens motiveert er zich naar toe (het goede) of vanaf (het kwade) te bewegen.

De medische traditie had vooral aandacht voor de effecten die de passies hebben op het lichaam. De oorsprong ervan ziet ze in de verschillende lichaamssappen die al door Hippocrates in verband zijn gebracht met temperament: bloed, gele gal, zwarte gal en slijm. Omdat de veranderingen die het lichaam door de passies ondergaat overwegend negatief zijn voor het lichamelijk welbevinden, zoeken de medici naast voedingsadviezen ook naar meer filosofische remedies. Daarin vinden ze steun bij Plato's filosofie van de drie delen van de ziel gekoppeld aan respectievelijk ingewanden, hart en hersens, en zijn idee dat het rationele deel van de ziel moet heersen over de andere twee.

De derde lijn is de stoïcijnse filosofie, die ook omdat ze min of meer wordt opgenomen in het christelijke denken, de hele middeleeuwen door veel invloed behoudt. In de tweede helft van de zestiende eeuw is er zelfs sprake van een neo-stoïcisme. De stoïcijnse invloed is vooral merkbaar in de morele waardering van de passies, en het bepleiten van een 'psychotherapeutisch' reguleren, of nog beter, voorkomen ervan. Voor de stoïcijnen is de passie een onjuist oordeel, een vergissing, kortom een ziekte van de geest. De remedie bestaat uit het begrijpen van de oorzaak die ligt in de eigen opvattingen, en het corrigeren daarvan.

De laatste lijn is die van Augustinus, met zijn opvattingen over de vrijheid, de genade en vooral over de liefde tot God. Bij hem is er sprake van een absoluut primaat van de liefde, die in staat is alle passies goed te maken.

Het eclectische karakter van de heersende opvattingen in het begin van de zeventiende eeuw blijkt uit de manier waarop bijvoorbeeld de waarde, het gebruik en de bestrijding van de passies worden overgenomen uit de ene traditie, los van de theoretische fundamenten uit een andere, zonder dat dit als probleem wordt ervaren. En door alle verschillen heen is er toch sprake van een min of meer gelijke benadering van de passies in de eerste helft van de zeventiende eeuw, evenals in de stijl van de verhandelingen erover. Daarin fungeren zowel de bijbel als antieke auteurs als gezaghebbende bron en leveren zij de illustrerende voorbeelden.

Descartes' *Traité des passions* (1649) is echter zonder precedent, zowel qua invalshoek als qua stijl. In zijn briefwisseling met prinses Elisabeth (1643-1649) wordt hij door haar vragen en tegenwerpingen gedwongen een origineel standpunt in te nemen tegenover het thomisme en de andere tradities. Het *Traité* is vanuit de jonge galileïsche wetenschap en de nieuwe filosofie een reactie op de heersende opvattingen in zijn tijd. De ziel is één, er is dus geen sensitief deel, en zij is van een totaal andere aard dan het lichaam. Hij wil uitsluitend als fysicus zoeken naar de eerste oorzaak van de passies. Hij vindt die alleen in het lichaam, dat wordt aangedaan via de zintuigen en waarin de animale geesten vanuit de hersenen in de pijnappelklier een mysterieuze interactie met de geest tot stand brengen - die prinses Elisabeth dan ook niet overtuigt - waardoor de passies ervaren worden. De hedendaagse neurobiologie bouwt nog steeds voort op deze fysiologische wetenschap van de passies, waarvoor Descartes samen met zijn tijdgenoten Hobbes en Spinoza de grondslag heeft gelegd.

De achttiende eeuw wordt met de romantiek dé eeuw van de sentimenten.⁷ Vanaf de negentiende eeuw komen emoties ook in beeld in de wetenschap, eerst via Darwin in de biologie, en later in de psychologie en in de psychoanalyse. Meer recent is er sprake van weer een nieuwe impuls, namelijk vanuit de neurowetenschappen. En hoewel dit een filosofisch boek is, komen al deze invalshoeken in de diverse hoofdstukken aan de orde.

Met de verschuiving naar meer aandacht voor emoties is ook de vraag opgekomen hoe emoties in de filosofie gewaardeerd worden. Omdat de mens door veel filosofen toch lange tijd als een *animal ratio-*

nale werd gezien, werden de passies meestal door hen beschouwd als tegengesteld aan de rede. En dat niet alleen, er werd ook gezegd dat ze de rede verstoren. En omdat er maar één de baas kan zijn, zijn het de passies die als ondergeschikt werden gezien. In het algemeen, want ook hier kan schijn bedriegen. Spinoza, die vaak als vertegenwoordiger van het rationalisme wordt beschouwd, blijkt bij nader inzien eerder een passionalist genoemd te kunnen worden.⁸

De waardering van emoties blijkt, zoals elke waardering, af te hangen van wat men denkt dat de aard van het object is. Waarover heeft men het en waarover heeft men het niet? Ik gebruik de verschillende termen nu nog even door elkaar, zoals dat ook in de meeste bijdragen in dit boek gebeurt: emoties, passies, gevoelens, sentimenten, hartstochten, gemoedsaandoeningen. Waar gaat het over? Ik kom daar verderop in de inleiding op terug.

Emoties zijn vanwege de rol die ze spelen in de meeste mensenlevens een interessant thema. Dat heb ik ook gemerkt na het verschijnen van mijn boek *Filosoferen over emoties*,⁹ geschreven vanuit een cognitieve opvatting van emoties, waarin ik met name de stoïcijnse filosofen, Spinoza en Sartre bespreek. Het thema emoties is onderwerp van veel lezingen, workshops en cursussen geworden. Maar wanneer ik het over emoties heb, is dat altijd vanuit mijn benadering van emoties: cognitief, ofwel stoïcijnse en spinozistisch. Die benadering roept vaak weerstand op. Ze is voor veel mensen in strijd met hun alledaagse ervaringen. Zoals Petrarca het omstreeks 1340 in een denkbeeldige dialoog tegen Augustinus al zei, zo is het nog altijd: ‘U wijst me op de uitspraken van de stoïcijnen, die niet overeenstemmen met de gangbare menselijke opvattingen en waarvan de relatie tot de waarheid duidelijker is dan die tot de praktijk van het dagelijks leven.’ Waarop Augustinus antwoordt: ‘Ach, je bent wel een stumper als je via het geleuter van de massa je weg zoekt naar kennis en waarheid (...).’¹⁰ De stoïcijnse filosofie appelleert inderdaad aan het redelijke denkvermogen en aan logica. Maar ze kan haar visie ook illustreren en ondersteunen met duidelijke en voor iedereen herkenbare alledaagse voorbeelden. Ze heeft bovendien ook aantrekkingskracht vanwege haar geschetste ideaal van gemoedsrust, blijmoedigheid en een gelukkig leven. Dat wil bijna iedereen. ‘Dat is maar gemakkelijk!’ hoor ik nog vaak als een eerste reactie. Dat klopt, als je het ideaal bereikt hebt, dan is het leven

We praten vaak over emoties alsof het inferieure driften zijn die we in bedwang moeten houden met onze rede. Emoties zouden ons overvallen, terwijl de rede ons vrijer zou maken. Filosofen hebben echter altijd al vraagtekens geplaatst bij deze alledaagse opvatting van emoties. In dit boek maken we kennis met hun alternatieve visies. Denkers als Seneca, Spinoza, Hume, Darwin, Nietzsche, James, Heidegger, Sartre, Nussbaum en Damasio blijken emoties en rationaliteit op een veel subtielere manier aan elkaar te koppelen. Ze verwerpen de al te eenvoudige tegenstelling tussen emotie en rationaliteit. Door rationaliteit en emoties op subtiële wijze met elkaar te verbinden, zoeken de denkers nieuwe wegen naar geluk en ontwikkelen ze een bruikbare levenskunst. Dat maakt juist deze filosofen interessant om nu te lezen.

Met bijdragen van dr. Miriam van Reijen, dr. Charles Vergeer, dr. Hans Maes, prof. Désirée Verweij, prof. Heleen Pott, Tom Speelman, ir. Wim Lintsen, Sandra Aerts, dr. Simone van der Burg en dr. Herman de Regt.

